

การสร้างเสริมพลังอำนาจ ชุมชนชาวนาและพลัสพ์ที่เกิดขึ้น ผ่านกระบวนการค้นคว้าใหม่ทางการวิจัย: ประสบการณ์จากอำเภออุซัน ศรีสะเกษ

Farmer Community's Empowerment Through The Use of A New Research Paradigm: Experiences from Khu - Kan District, Srisaket Province

อรทัย อาจอำ Orathai Ard-am¹

บทคัดย่อ

การพัฒนาคุณภาพชีวิตชาวนา อำเภออุซัน จังหวัดศรีสะเกษ เป็นความพยายามที่จะใช้ทั้งการวิจัย และการปฏิบัติเพื่อ ก่อให้เกิดการแก้ไขปัญหาต่างๆ ของชุมชน โดยมีกระบวนการสร้างเสริมพลังอำนาจเชิงบวกของชุมชนเป็นตัวเร่ง และที่สำคัญสูงสุด คือ ชาวนาต้องเปลี่ยนกระบวนการค้นคว้าหรือวิธีคิดเกี่ยวกับตนเอง โดยการวิจัยตัวตนและแบบแผนการผลิตของตน พร้อมๆ กับการ ทดลองต่างๆ ด้วยตนเอง สำหรับการวิจัยโดยนักวิชาการจากภายนอกนั้นเป็นเพียงการวิจัยเสริมเพื่อรวบรวมองค์ความรู้ที่เกิดขึ้น จากการปฏิบัติ ผลที่เกิดขึ้น ก็คือ ทำให้ชาวนาเปลี่ยนแปลงวิธีคิดและลงมือปฏิบัติ จนเกิดผลผลิต ผลลัพธ์และผลกระทบต่างๆ ทั้ง ทางตรงและทางอ้อมมากมาย หลายประเภท หลายมิติ หลายระดับ โดยเฉพาะการฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเอง ที่เกื้อกูล ทั้งชีวิตคน พืช สัตว์ ต้นไม้และธรรมชาติขึ้นมาใหม่ ด้วยการลดการพึ่งพาสารเคมี และหันมาใช้ปุ๋ยชีวภาพและสารธรรมชาติต่างๆ พร้อมๆ กับการเกิดองค์ความรู้ที่มาจากปฏิบัติ หรือการรู้แจ้งเห็นจริงจากการลงมือปฏิบัติ หรืออาจเรียกว่า “ความรู้พื้นบ้าน” ซึ่งเป็นความรู้ที่กินได้ สัมผัสได้ เป็นประโยชน์ต่อชาวนาและชุมชน เพราะเป็นเรื่องจริงของชีวิตชาวนา

Abstract

The farmers' quality of life development in Khu-Kan District has adopted a new research paradigm; so-called 'practice-based research'. This paradigm is seen as a solution to many problems in the community because farmers are supported to research their own 'inner-selves' and their production patterns. The core elements of "practices" are subsistence economy, integrated organic farming, and biological fertilizer production and utilization. Change in health risk behaviors are evidently accelerated through psychological, organizational, community and social empowerment strategies. It is found that the interaction between research and practice, including the empowerment process has holistically brought about a lot of outputs and outcomes and has impacted at many levels and in all dimensions. One of the most important outputs is their own indigenous knowledge derived through practices or learning experiences. According to the farmers' perspective, this kind of knowledge is considered as eatable because it is useful for their lives.

¹ รองศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

1. บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของพื้นที่ - ทำไมจึงเป็น อ.ชูนันท์ ศรีสะเกษ และทำไม จึงจำเป็นต้องใช้กระบวนการทัศน์ใหม่ทางการวิจัย และการสร้างเสริมพลังอำนาจเชิงบวกให้กับชุมชนชาวนา หรือเกษตรกรยุคใหม่ในอำเภอชูนันท์ จากการที่คณะทำงานได้มีโอกาสลงไปประเมินผลโครงการต่างๆ ที่ได้รับการสนับสนุนทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพในพื้นที่นี้ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 เป็นต้นมา คณะทำงานจึงมีโอกาสได้รู้จักกับทีมงานที่เข้มแข็งของอำเภอชูนันท์ ศรีสะเกษ ซึ่งได้รับทุนในการดำเนินงานรณรงค์และควบคุมปัญหาไข้เลือดออกในชุมชน (ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2547 - 2548) และเนื่องจากคณะทำงานได้ใช้กลยุทธ์การประเมินผลแนวใหม่ที่เรียกว่า “การประเมินแนวเสริมพลัง” (Empowerment Evaluation) (อรัทัย อาจอ่ำ, 2549, 2550; Fetterman, 1996, 2001) ซึ่งเป็นการค้นหาว่า ชุมชนหรือโครงการประสบผลสำเร็จแล้วแค่ไหน และถ้าประสบผลสำเร็จ สิ่งนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร อะไรคือปัจจัย - องค์ประกอบที่สำคัญ และเราจะสามารถขยายผลของความสำเร็จดังกล่าวไปยังเรื่องอื่นๆ ได้หรือไม่ อย่างไร ยังมีอะไรอีกบ้าง ที่ควรจะดำเนินการร่วมกัน เพื่อให้ประสบผลสำเร็จมากยิ่งขึ้น ชุมชนหรือผู้ได้รับการประเมินมีศักยภาพในด้านใดอยู่แล้วบ้าง และต้องการได้รับการเสริมศักยภาพในด้านใดเพิ่มเติม หรือถ้ายังไม่ประสบผลสำเร็จมากเท่าใดนัก เป็นเพราะอะไร ปัจจัย - องค์ประกอบที่เกี่ยวข้องมีอะไรบ้าง มีความสำคัญในระดับไหน เป็นอย่างไร และจะสามารถร่วมกันปรับปรุง - แก้ไขให้ดีขึ้นได้อย่างไร อะไรคือบทเรียนที่สำคัญของการทำงาน การขับเคลื่อนเพื่อแก้ไขปัญหา หรือการพัฒนาสิ่งต่างๆ ที่ต้องการให้ดีขึ้น ฯลฯ

จากการที่มีบทบาทเป็นผู้ประเมินผลแนวเสริมพลัง จึงทำให้มองเห็นโอกาสในการทำงานเชิงการสนับสนุนชุมชนในทุกด้าน โดยเฉพาะด้านวิชาการและด้านการเสริมพลัง (Empowerment) ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดการขยายผลลัพธ์ - ผลกระทบเชิงบวกต่างๆ ที่ทางชุมชน โรงพยาบาลชูนันท์ และสำนักงานสาธารณสุขอำเภอชูนันท์ได้ดำเนินการร่วมกันมาทั้งหมด ให้ได้ผลมากยิ่งขึ้น หรือครอบคลุมพื้นที่ต่างๆ มากยิ่งขึ้น (นอกเหนือจากเรื่องการควบคุมปัญหาไข้เลือดออก พบว่า ชุมชนได้ดำเนินการด้านต่างๆ ต่อเนื่องในช่วงปี พ.ศ. 2549 - 2550 โดยเฉพาะการสื่อสารเพื่อแก้ไขปัญหาฐานรากของชุมชน) รวมทั้ง ความพยายามที่จะทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนการผลิตทางการเกษตรเพื่อให้เอื้อหรือเกื้อกูลต่อสุขภาพของทุกคนมากยิ่งขึ้น โดยทางชุมชน (นำทีมโดย เคนชัย ดอกพอง และอารี บุตรสอน ซึ่งเป็นลูกหลานของคนในท้องถิ่น) ได้พยายามสร้างเครือข่ายที่เรียกว่า “เครือข่ายเกษตรกรรมที่เอื้อต่อสุขภาพ” การลงพื้นที่แต่ละครั้งนั้น ทีมประเมินผล (ซึ่งต่อมาได้แสดงบทบาทเป็นผู้สนับสนุนการเรียนรู้และเชื่อมประสาน และเป็นนักวิจัย - วิเคราะห์กระบวนการขับเคลื่อน) ได้แสดงบทบาทในการช่วยคิด ช่วยมอง ช่วยป้อนข้อมูล ช่วยตั้งคำถาม และมุมมองในเชิงการสะท้อนกลับ (reflection) และยังได้พยายามกระตุ้นให้มีการประเมินตนเองของผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย (self-evaluation) ฯลฯ ซึ่งพบว่าการทำงานของชุมชนและทีมงานทุกระดับมีความน่าสนใจ และยังสามารถก่อให้เกิดผลผลิต ผลลัพธ์ และผลกระทบต่างๆ เพิ่มขึ้นชัดเจนมากมายหลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้พบว่า “ศักยภาพของชุมชน” ที่ควรได้รับการเสริมสร้าง - ส่งเสริม - ขยายผลให้มากขึ้น เพื่อจัดการแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่มีอีกหลายประการของชุมชนร่วมกัน และเพื่อเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญยิ่งของชุมชนในการดำเนินการด้านต่างๆ ร่วมกันต่อไปได้อย่างประสบผลสำเร็จนั้นมีอยู่มากมาย โดยเฉพาะศักยภาพและ/หรือขีดความสามารถ - สมรรถนะ 3 ด้าน ดังต่อไปนี้คือ

- 1) ความตื่นตัว ความกระตือรือร้น ความตระหนัก ความร่วมมือในหลายๆ ระดับ และการยอมรับความจริงต่างๆ ที่เกิดขึ้น ที่เป็นอยู่ พร้อมเรียนรู้ ปรับเปลี่ยน
- 2) ชาวบ้านสามารถรวมตัวกันค้นหามาตรการต่างๆ ในการสู้รบกับปัญหาไข้เลือดออกได้เป็นอย่างดี ทำให้ประสบผลสำเร็จในการควบคุมปัญหาไข้เลือดออกในชุมชนได้อย่างชัดเจน (โดยมีข้อมูลเชิงประจักษ์ยืนยัน)
- 3) มีผู้นำกระบวนการขับเคลื่อนที่มีการศึกษาสูง มีความตระหนัก และมีจิตสำนึกรับผิดชอบต่อชุมชน สาธารณะ-ส่วนรวม ความเป็นอยู่ของชาวบ้าน และยังเป็นลูกหลานของชาวบ้าน ทำให้ไม่มีช่องว่างในด้านต่างๆ ทั้งด้านการสื่อสาร การเข้าใจในปัญหาที่แท้จริงของชุมชน และการเข้าใจในศักยภาพ และข้อจำกัดของชาวบ้านและชุมชน หรือการมองเห็นปัญหาต่างๆ ได้ตามความเป็นจริงอย่างที่มีนัยเป็นอยู่จริง (realistic)

สิ่งเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นศักยภาพเชิงบวกของชุมชน ที่ควรได้รับการขยายผลหรือใช้เป็นทุนทางปัญญา ทุนทางสังคม ทุนมนุษย์ ทุนทางวัฒนธรรมเพื่อจัดการปัญหาต่างๆ ได้ต่อไปอย่างต่อเนื่อง โดยชุมชน เพื่อชุมชน และเป็นของชุมชน แต่ก็ พบว่า การแก้ไขปัญหาเรื่องการใช้สารเคมี ผ่านการดำเนินโครงการเกษตรกรรมที่เอื้อต่อสุขภาพนั้น ไม่ใช่เรื่องที่จะดำเนินการได้อย่างง่ายๆ หรือดำเนินการด้วยวิธีการศึกษาดูงาน พูดคุย หรือกระตุ้นให้ลงมือทำ โดยไม่มีกระบวนการอื่นๆ ที่สำคัญๆ เข้ามาเสริมได้ต่อไปอีกแล้ว แต่ในทางตรงกันข้าม การขับเคลื่อนเรื่องนี้เป็นเรื่องที่ใหญ่มาก และต้องการการเปลี่ยนแปลงผ่าน (transformation) อย่างมีแผน มีขั้นตอน มียุทธศาสตร์หรือกลยุทธ์ที่เฉียบคม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเปลี่ยนแปลงในเชิงของวิถีคิดหรือกระบวนการทัศน์ มีความสำคัญอยู่ในลำดับแรกเลยทีเดียว (first priority) และสิ่งที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่ง ก็คือ การฟื้นฟูชุมชนด้วยตัวของชุมชนเอง โดยได้รับการสนับสนุน การกระตุ้น/การสร้างแรงจูงใจ และการอำนวยความสะดวกจากหน่วยงานวิชาการที่มีศักยภาพและความสนใจในการทำงานเชิงสร้างเสริมพลังอำนาจเชิงบวกของชุมชน และการฟื้นฟูชุมชน น่าจะเป็นทางออกที่ดีที่สุด ถ้าชุมชนอยากทดลองทางเลือกใหม่ๆ

สำหรับการปรับวิถีคิดหรือกระบวนการทัศน์ของชาวนาและชุมชน เป็นเรื่องที่สำคัญมาก และมากพอๆ กับการปรับกระบวนการทัศน์ของนักวิชาการและนักวิจัยจากสถาบันทางวิชาการ และประเด็นคำถามที่สำคัญยิ่งในกรณีการปรับกระบวนการทัศน์ของชาวนา ให้หันมาคิดใหม่ และมองเห็นศักยภาพของตนเองและชุมชนของตนนั้น จะทำได้อย่างไร? ซึ่งเป็นประเด็นท้าทายทั้งในเชิงการวิจัยและในเชิงการปฏิบัติการ เพราะถ้ายังปรับวิถีคิดขององคาพยพทั้งหมดที่เกี่ยวข้องไม่ได้ โดยเฉพาะชาวนา-ผู้แบกรับชะตากรรมต่างๆ ไว้เป็นเวลานานมาก (จนกลายเป็นเรื่องธรรมดา หรือมองว่ามันก็คงต้องเป็นไปเช่นนั้นเอง) ก็ยากที่จะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนสิ่งอื่นๆ ตามมา ไม่ว่าจะเป็นวิถีการดำรงชีวิต และพฤติกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พฤติกรรมการลด ละ เลิกการใช้สารเคมีต่างๆ นั้นจะมีความเป็นไปได้อย่างไร และจะทำอย่างไร จึงจะเกิดความยั่งยืน? สิ่งเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นความท้าทาย และต้องการการลงมือปฏิบัติควบคู่กันไปกับกระบวนการวิจัย ที่ทุกฝ่ายที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ล้วนต้องมีการปรับวิถีคิดร่วมกันทั้งสิ้น ทั้งฝ่ายสนับสนุนจากภายนอกและฝ่ายชุมชน และยังคงจำเป็นต้องเป็นการปรับกระบวนการทัศน์หรือวิถีคิดแบบ 360 องศาทั่วๆ ไป เพราะปัญหาของชาวนา เป็นปัญหาที่ร้อ

ต่อไปไม่ได้อีกแล้ว และยังเป็นปัญหาที่ไม่สามารถใช้กระบวนการทัศน์และกระบวนการ/วิธีการแบบเดิมๆ ในการทำงาน หรือการวิจัยในแนวเดิมๆ ได้อีกต่อไปแล้วเช่นเดียวกัน จึงนำมาสู่การทำงานร่วมกันด้วยวิธีคิดและกระบวนการทัศน์แบบใหม่ (Habermas, 1972; Held, 1989; ชาย โพธิธิตา, 2553) ทั้งนี้ คณะทำงานจากภายนอกชุมชนได้แสดงบทบาทเป็นผู้กระตุ้น ผู้เอื้ออำนวยในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ ผู้สนับสนุนทุกด้าน โดยเฉพาะด้านวิชาการ และผู้เชื่อมโยงทุกฝ่ายเข้าด้วยกัน โดยเฉพาะในช่วงแรกๆ แต่เมื่อกระบวนการดำเนินไป ชุมชนเกิดศักยภาพมากขึ้น มีแกนหลักในท้องถิ่นที่ได้รับการเสริมศักยภาพ โดยเฉพาะในเชิงกระบวนการทัศน์ใหม่ ทำให้ทีมงานจากภายนอก โดยเฉพาะหัวหน้าทีม ได้ปรับมาสู่บทบาทในเชิงการวิเคราะห์กระบวนการและการรวบรวมองค์ความรู้ หรือการเป็นนักวิจัยปฏิบัติการ หรือเป็นนักสร้างความรู้บนฐานการปฏิบัติ (practice-based knowledge) นั่นเอง

2. ปัญหาของชาวนา - เกษตรกรยุคใหม่ เป็นเรื่องที่เราไม่ได้คิดแล้ว

- **ปัญหาที่สำคัญของชาวนาอำเภออุซันต์** คือ ขาดการสนับสนุนที่ถูกต้องจากหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ขาดความเชื่อมั่นในตนเอง ถูกเอารัดเอาเปรียบมานาน ต้นทุนการผลิตสูง แต่ราคาผลผลิตต่ำ ไม่สามารถกำหนดราคาขายข้าวหรือผลผลิตต่างๆ ด้วยตนเองได้ ทั้งๆ ที่เป็นผู้ผลิต ทำให้ขาดทุนย่อยยับอยู่เสมอๆ รายรับไม่พอกับรายจ่าย มีหนี้สิน นอกจากนี้ สิ่งแวดล้อมทางกายภาพและสังคมก็เสื่อมโทรมลงเป็นลำดับ ดินแข็ง เพราะถูกใช้ในการผลิตตลอดทั้งปี โดยไม่มีการฟื้นฟูสภาพ (เพราะต้องเร่งผลิตให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้) แต่ผลที่ได้รับกลับตรงกันข้าม คือ ยิ่งผลิต ยิ่งทำงานหนัก ก็ยิ่งทำให้ผลผลิตตกต่ำ ทำให้จำเป็นต้องใช้สารเคมีแบบโหมกระหน่ำเพิ่มขึ้น ทำให้สภาพของดินขาดปุ๋ยที่มืออยู่ตามธรรมชาติลงไปทุกวัน จนเกือบจะยากแก่การฟื้นฟู และเมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะต้องเพิ่มปริมาณการใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มขึ้นอีก ทำให้ค่าใช้จ่ายด้านนี้ก็ยิ่งเพิ่มขึ้นเป็นเงาตามตัว เป็นวงจรต่อเนื่องอยู่เช่นนี้ มานานเท่านาน
- **ปัญหาการขาดแคลนแหล่งน้ำ** ทำให้จำเป็นต้องอพยพเข้าเมืองหางานทำ เพื่อเลี้ยงชีพ ทำให้สุขภาพเสื่อมโทรม เพราะทำงานหนัก จำเป็นต้องปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมใหม่ ไม่ได้อยู่กับเป็นครอบครัวที่อบอุ่น ทำให้สุขภาพจิตไม่ดี เครียด
- **ปัญหาโรคมะเร็ง** อัตราการเป็นโรคมะเร็งของประชากรในจังหวัดศรีสะเกษนั้น อยู่ในลำดับต้นๆ ของประเทศ และจากผลการตรวจสารเคมีหรือสารฆ่าแมลงในเลือดของเกษตรกรจำนวน 2,850 คน ดำเนินการโดย สำนักงานสาธารณสุขอำเภออุซันต์ เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ 2551 พบว่า มีระดับสารเคมีที่ใช้ฆ่าแมลงในระดับที่เสี่ยงจำนวน 739 คน (ร้อยละ 25.9) และระดับไม่ปลอดภัยจำนวน 318 คน (ร้อยละ 11.2) หรือเมื่อรวมกันแล้วคิดเป็นเกือบร้อยละ 40 หรือเกือบครึ่งหนึ่งของเกษตรกรที่ได้รับการตรวจเลือดทั้งหมดในครั้งนี้ ทั้งนี้เนื่องจากเกษตรกรนิยมใช้สารเคมีหรือสารฆ่าแมลงกันเป็นจำนวนมาก ข้อมูลของสำนักงานสาธารณสุขอำเภออุซันต์และโรงพยาบาลอุซันต์ จึงมีนัยสำคัญต่อการขับเคลื่อนเป็นอย่างยิ่ง เพราะมีส่วนที่ช่วยทำให้ทุกคนหันกลับมาพิจารณาร่วมกันว่า “แล้วแต่ละคนกำลังมีชีวิตอยู่กันไปเพื่ออะไร ทำไมเราจึงต้อง ทำงานหนัก ได้ผลตอบแทนน้อย แต่ต้อง

เผชิญกับความเสียงต่าง ๆ และสุขภาพเสื่อมโทรมทุกด้านเช่นนี้?” ความตระหนักปนิตกักังวล
ปนกับความสับสน นำไปสู่การวิเคราะห์ปัญหาาร่วมกันด้วยหลักของศาสนาพุทธ

- **เริ่มต้นการวิเคราะห์ปัญหาด้วยหลักอริยสัจ 4** การทำงานของโครงการฯ ได้เริ่มต้นจากจุดที่ชาวบ้านและชุมชนรู้ เข้าใจ สนใจ คือ การมองปัญหาของตนเองด้วยหลักอริยสัจ 4 ทำให้ชาวบ้านมองเห็นปัญหา หรือรู้ปัญหาของตนเองและชุมชนได้อย่างชัดเจน (ทุกข์) ว่าปัญหาที่มีอยู่หรือเป็นอยู่นั้นเกี่ยวข้องกับอะไรบ้าง สาเหตุมาจากไหน (สมุทัย) หรือเกิดความเข้าใจในระดับหนึ่ง และสิ่งที่อยากเห็นร่วมกันคืออะไร (นิโรธ) และจะต้องทำอะไร อย่างไร จึงจะนำไปสู่สิ่งที่ต้องการเห็นร่วมกันได้ (มรรค) เสริมด้วยการวางแผนด้วยเครื่องมือที่เรียกว่า “แผนที่ผลลัพธ์” (Outcome Mapping)² โดยในขั้นเริ่มต้นการขับเคลื่อนนั้น ได้มีการจัดเวทีกลุ่มผู้ริเริ่มกระบวนการร่วมกันทั้งหมดจำนวน 300 คน โดยในเวทีดังกล่าว ได้ร่วมกันกำหนดว่าจะต้องทำอะไร อย่างไร จึงจะไปสู่จุดนั้นได้ ผลที่ต้องการให้เกิดขึ้นในแต่ละขั้นตอนคืออะไร จะดูจากอะไรหรือดูได้อย่างไรว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นเป็นลำดับ เป็นต้น
- **วัตถุประสงค์ของการขับเคลื่อน/การทำงาน/การวิจัยเชิงปฏิบัติการร่วมกันคือ**
  - 1) เพื่อกระตุ้นและสนับสนุนชาวนา - เกษตรกรยุคใหม่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการใช้สารเคมี หรือลดการใช้สารเคมี เพื่อแก้ไข ป้องกันปัญหาสุขภาพ และลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน
  - 2) เพื่อสนับสนุนให้ชุมชนอำเภอซุนัน ศรีสะเกษ เกิดการเปลี่ยนแปลง/เปลี่ยนผ่านเป็นชุมชนที่สามารถพึ่งพาตนเองได้ในทุกด้าน โดยเฉพาะด้านการผลิตเพื่อเลี้ยงตนเอง
  - 3) เพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชนในทุกด้าน เพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนโดยชุมชน เพื่อชุมชน และเป็นของชุมชน
  - 4) เพื่อรวบรวมองค์ความรู้จากการทำงานและการปฏิบัติการต่างๆ ร่วมกัน ทำให้มองเห็นกระบวนการทำงาน และสามารถแบ่งปัน - ถ่ายทอดประสบการณ์สู่พื้นที่อื่นๆ ที่มีปัญหาคล้ายคลึงกันได้ต่อไป
- **โจทย์การวิจัยเชิงปฏิบัติการร่วมของชุมชน** คือ ทำอย่างไร จึงจะทำให้ชีวิตของแต่ละคนและชุมชนเกิดการฟื้นตัว และทำอย่างไร จึงจะทำให้ผลประโยชน์ของชาวนาและชุมชน อยู่ที่ตัวชาวนาและชุมชน หรือคนในชุมชน/ชาวบ้าน/ชาวนาได้รับประโยชน์จากสิ่งที่ตนเองทำเต็มที่ มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น มีความมั่นคงในชีวิตในระดับหนึ่ง และมีปิติสุขมากขึ้นกว่าที่เป็นอยู่หรือมากกว่าในช่วงที่ผ่านมา ที่คนส่วนใหญ่ค่อนข้างมีความทุกข์ จะทำได้อย่างไร?

² ซึ่งเป็นเครื่องมือที่ได้รับการพัฒนาขึ้นโดยนักวิชาการในแคนาดา (Earl, Carden & Smutyllo, 2004) และพบว่าได้กลายเป็นเครื่องมือที่มีพลัง ได้รับการตอบรับจากนานาชาติ และมีการนำไปใช้ในการวางแผนชุมชนในหลายๆ ประเทศ สำหรับในประเทศไทย ได้มีการแปลเป็นภาษาไทยโดย พิกุล สิทธิประเสริฐกุล และวีรบูรณ์ วิศวาทสกุล บรรณาธิการโดย อรทัย อาจอ่ำ (2547, 2548) และได้มีการนำมาใช้กันอย่างแพร่หลายในบริบทต่างๆ ทั่วประเทศเช่นกัน โดยเฉพาะแผนงาน/โครงการ/องค์กรต่างๆ ที่ได้รับการสนับสนุนทุนหรืองบประมาณจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (ส.ส.ส.)

3. ความเข้มข้นของการวิจัยแนวใหม่ใน 2 ระดับ: บนพื้นฐานการบูรณาการแนวคิดสำคัญ

ด้วยโจทย์ที่มีอยู่ดังกล่าวข้างต้น จึงนำไปสู่การออกแบบการทำงานร่วมกัน โดยเฉพาะการเกิดฉันทามติร่วมกันในระดับหนึ่งว่า ทุกคนจะต้องมีการเรียนรู้สูง และการเรียนรู้ที่สำคัญยิ่งนั้น จะเกิดขึ้นได้ ก็ด้วยการวิจัยหรือพูดให้ง่ายลงมาหน่อย ก็คือ การรู้จักตั้งคำถามเพื่อสืบค้นหรือแสวงหาความจริงและความรู้ต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง อยู่เสมอ และสิ่งที่สำคัญมากอีกประการหนึ่ง ก็คือ การรู้เท่าทันตนเอง รู้เท่าทันสิ่งที่ทำ สิ่งที่เกิด สิ่งที่เป็น สิ่งที่ต้องการ หรือเรียกว่า “กระบวนการสร้างการตระหนักรู้ในเชิงจิตสำนึก” (conscientization process) (Freire, 1970, 1994) ซึ่งเป็นแกนกลางสำคัญของการทำงานครั้งนี้ หรืออาจจะเรียกอีกอย่างหนึ่งได้ด้วยว่า “การเปิดพื้นที่ความรู้ให้กับตนเองและชุมชน” หรืออาจจะใช้ศัพท์ที่เป็นทางการก็ได้ว่า “การวิจัยเชิงปฏิบัติการ” (action research) ซึ่งการรู้แจ้งเห็นจริงบนฐานการปฏิบัติหรือการกระทำเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว จะต้องเกิดขึ้นใน 2 ระดับเป็นอย่างน้อย ซึ่งก็คือ 1) ระดับตัวชานาและชุมชน ในฐานะผู้ปฏิบัติ/นักปฏิบัติที่ต้องการแก้ไขปัญหาหรือปรับปรุงคุณภาพความเป็นอยู่ของตน และ 2) ระดับนักวิจัย นักวิชาการ หรือนักสนับสนุนทางวิชาการจากภายนอก

สำหรับแนวคิดและทฤษฎีที่สำคัญที่นำมาใช้ในการทำงานขับเคลื่อนเพื่อให้เกิดการฟื้นฟูชุมชน โดยชุมชนเพื่อชุมชน และเป็นของชุมชนในครั้งนั้น ได้ใช้แนวคิดต่างๆ ดังนี้ คือ แนวคิดและทฤษฎีสัมพันธระหว่างผู้กระทำการกับโครงสร้าง (Actor-Structure Interaction Theory) (Giddens, 1984, 1993, 1997, 2000; Bourdieu, 1977; Habermas, 1984, 1986, 1987; เศรษฐา พวงหัตถ์, มปป.) ซึ่งเป็นแนวคิดและทฤษฎีที่ได้รับการนำมาประยุกต์ใช้ในการทำงานเพื่อการปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางสังคม หรือการปรับเปลี่ยน/การสร้างกลไกเชิงสถาบันใหม่ๆ ของชานาขึ้นมา รวมทั้งนำมาใช้เพื่อช่วยในการทำความเข้าใจการกระทำของมนุษย์ (ชานาและคนที่มิสถานภาพอื่นๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง) ที่มีความเชื่อมโยงกับสังคมของตนด้วยมุมมองต่างๆ ที่หลากหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การอธิบายการกระทำของมนุษย์ (ชานา) ในฐานะผู้กระทำการหรือผู้สร้างสังคม และการกำกับ-กำหนดพฤติกรรมและการกระทำของมนุษย์ (ชานา) โดยโครงสร้างทางสังคม ที่ถูกสร้างขึ้นหรือถูกทำให้เป็นเช่นนั้นในช่วงเวลาที่ผ่านมา ซึ่งในที่สุด พบว่า ทั้งมนุษย์และสังคม หรือโครงสร้างทางสังคม ล้วนแต่มีบทบาทต่อการกำหนด การกระทำการ การสร้าง การทำให้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ

นอกจากนี้ ยังมีการใช้แนวคิดเกี่ยวกับอำนาจและความรู้ของมิเชล ฟูโก้ (Foucault, 1980, 1984) ซึ่งเป็นแนวคิดที่สอดคล้องหรือมีความเชื่อมโยงกับแนวคิดทฤษฎีการสร้างเสริมพลังอำนาจเชิงบวกของนักวิชาการอีกหลายท่าน (Zimmerman & Rappaport, 1988; Zimmerman, 1990a, 1990b, 1992; Fetterman, 1996, 2001; Friedmann, 1992; Wallerstein, 1992, 1993) แต่มุมมองที่สำคัญของมิเชล ฟูโก้ ต่อเรื่องของอำนาจและความรู้นั้น มีความเชื่อมโยงกับสิ่งที่ฟรานซิส เบคอน (Bacon, 1623) ได้เคยกล่าวไว้ว่า... “ความรู้คืออำนาจ” (Knowledge is power) แต่มิเชล ฟูโก้ ก็ได้กล่าวไว้ในทางกลับกันด้วยว่า “อำนาจก็คือความรู้” (Power is also knowledge) หรือ “อำนาจผลิตความรู้” (Power produces knowledge) ด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ถ้าใครอยู่ในตำแหน่งที่ได้รับการมอบอำนาจการตัดสินใจในเรื่องใด ก็สามารถสร้างหรือผลิตความรู้ขึ้นมาเพื่อตอบสนองต่อตนเองได้ หรือจะกำหนดให้โฉมหน้าของความรู้ที่ตนเองต้องการให้ออกมาเป็นเช่นไร ก็สามารถทำได้เช่นกัน หรืออาจเรียกว่า การใช้อำนาจทั้งบวกและลบในการสร้างความรู้ขึ้นมา ก็ได้ ฯลฯ

นอกจากนี้ มิเชล ฟูโก้ ยังได้ค้นพบนิยามหรือความหมายใหม่ของคำว่า “อำนาจ” กล่าวอย่างสั้น ๆ ก็คือเขาพบว่าอำนาจมีทั้งบวกและลบ มีทั้งสร้างสรรค์และทำลาย มีลักษณะที่แปรผันได้หรือพลวัตสุดขีด (ultradynamic) กล่าวคือ สามารถเปลี่ยนเป็นขั้วบวกก็ได้ เป็นขั้วลบก็ได้ หรือสามารถพลิกผันได้ตลอดเวลา ไม่ใช่สิ่งใดที่ใครจะมีหรือยึดถือเอาไว้ได้ตลอดไป แต่อย่างใด และสิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ก็คือ ประเด็นสำคัญ ไม่ได้อยู่ที่ว่า...ใครมีอำนาจหรือไม่มี เพราะแท้ที่จริงแล้วทุกคนมีอำนาจหมด และมีทั้งขั้วบวกและขั้วลบในตัวคน แต่ละคน แต่สิ่งที่สำคัญมากกว่านั้น ก็คือ การแสดงออกซึ่งพลังหรืออำนาจที่มีอยู่ในตัวคนแต่ละคนต่างหาก หรือขึ้นอยู่กับว่า แต่ละคนแสดงออกอย่างไร ถ้าแสดงออกเชิงลบ ผลที่ได้ก็เป็นลบ แต่ถ้าแสดงออกเชิงบวก ผลที่ได้ก็เป็นบวก

สำหรับแนวคิดทุนทางสังคม-ทุนทางวัฒนธรรม และทฤษฎีแห่งการปฏิบัติ (Bourdieu, 1977; Putnam, 1993, 2002) รวมทั้งแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาโดยประชาชนเป็นฝ่ายนำ หรือจะเรียกว่า การพัฒนาโดยมีประชาชนเป็นศูนย์กลาง หรือการพัฒนาที่บริหารจัดการโดยประชาชน ก็ตาม (people-led or people-centred or people-managed or popular development) (Gran, 1983; Brohman, 1996; Martinussen, 1997) หรือการทำให้การพัฒนาและการสร้างความรู้เป็นเรื่องของประชาชน/คนท้องถิ่น/คนพื้นบ้าน (the indigenization of development) (Brohman, 1996, พัฒนา กิตติอาษา, 2546) นั้น ได้ถูกนำมาประยุกต์ใช้ในการทำความเข้าใจประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับ “การพัฒนา” (development) ในความหมายที่ทวนกระแส ซึ่งช่วยทำให้ ชวนา/ชาวบ้าน/ชุมชนได้มีโอกาสรับรู้และเข้าใจไปในเวลาเดียวกันด้วยว่า ในความเป็นจริงนั้น “การพัฒนา” ที่เรียกกันอยู่นั้น มีอยู่หลายแนวทางด้วยกัน ไม่ใช่มีแต่แนวทางการพัฒนาตามแบบกระแสหลัก หรือการพัฒนาตามตัวแบบทางความคิดหรือทฤษฎีความทันสมัย (Modernization Theory) และ/หรือการพัฒนาแบบเสรีนิยมแนวใหม่ ที่ทำให้ชาวนาต้องตกเป็น “เหยื่อ” โดยจะไม่สามารถได้รับโอกาสให้กลับกลายไปเป็น “ผู้ถือเบ็ด” เลย แม้แต่เสียวิวัฒนาการที่เดียวในชีวิต เท่านั้น

เหมือนดังที่นักวิชาการไทยบางท่าน ได้ทำการวิเคราะห์ที่ไว้อย่างน่าสนใจว่า....ภายใต้การกำกับของ กระบวนการโลกาภิวัตน์และตลาดเสรีนิยมแบบใหม่นั้น ชาวบ้านหรือชวนาเริ่มสูญเสียตัวตน หรืออยู่ในสภาพที่ไร้ตัวตน ซึ่งหมายถึง การไร้อำนาจในการควบคุมชีวิตตนเอง และไร้ศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์ เพราะมีชีวิตแบบลูกผีลูกคน ปรับเปลี่ยนไปมาระหว่างการเป็นชวนาแบบพันธะสัญญาและการเป็นแรงงานนอกระบบ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2553)

ถ้าชวนาที่อำเภออุซันธุ์ได้รับโอกาสในการหันกลับมาทบทวนกระบวนการพัฒนาตามแบบกระแสหลัก ที่ตนเองได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงมหันต์ในช่วงที่ผ่านมาแล้วร่วมกันได้ จะทำให้พวกเขา รู้ เข้าใจ และมองเห็น การพัฒนาที่เป็นทางเลือกอื่น ๆ (alternative development) ได้ดีขึ้น ชัดเจนขึ้น และน่าจะให้คุณค่ากับ ทางเลือกต่าง ๆ ที่ชุมชนกำลังเลือกเดินร่วมกัน หรือพยายามร่วมกันสร้างให้เกิดเป็นจริงขึ้นมาด้วยน้ำมือของ ตนเองและชุมชนของตนมากขึ้นตามไปด้วย

นอกจากนี้ แก่นสาระสำคัญเชิงแนวคิดและทฤษฎีการกระทำการเชิงการสื่อสารของฮาเบอร์มาส (The Theory of Communicative Action) (Habermas, 1986, 1987a) ยังได้รับการนำมาผนวกหรือประยุกต์ใช้ ตลอดระยะเวลาการทำงานขับเคลื่อนพลังชุมชนด้วยการสื่อสาร เพราะพิจารณาว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคม หรือ อันที่จริงมนุษย์ไม่สามารถอยู่คนเดียวได้ แต่ต้องอยู่กันเป็นสังคม ที่มีการติดต่อสื่อสาร พูดคุย ไปมาหาสู่กัน

ช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน และที่สำคัญ คือ มนุษย์ยังเป็นสัตว์ที่ชอบเล่าเรื่อง (Human-being is a story-telling animal) อีกด้วย

นอกจากนั้น ทีมงานจากภายนอกชุมชนยังได้ใช้หลักสั้น ๆ ของการสื่อสาร ซึ่งก็คือ “การสื่อสารอย่างถูกต้อง ทัวถึง ครบถ้วน เป็นธรรม โปร่งใส ไม่บิดเบี้ยว (undistorted) และการกระทำการเชิงการสื่อสารกับคนทุกระดับ ทุกประเภท ทุกเรื่องที่เราควรรู้ ทุกโอกาสที่ทำได้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจซึ่งกันและกันให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้” และใช้วิธีการศึกษาที่เรียกว่า “การเล่าเรื่อง” (Narrative) เพื่อเป็นการปรับความสัมพันธ์ให้เกิดความเท่าเทียมกันมากขึ้นในทุกระดับ และยังทำให้ผู้ศึกษา/ผู้วิจัย/นักวิชาการสนับสนุนกระบวนการสามารถเก็บข้อมูลได้อย่างครบถ้วน

เครื่องมือนี้ช่วยให้ผู้กระทำการหรือชาวานา-เกษตรกรยุคใหม่ เกิดความรู้สึกภาคภูมิใจในสิ่งที่ตนเองทำ เนื่องจากมองว่า มีคนให้คุณค่าในสิ่งที่ตนเองทำ เพราะมีคนฟังเรื่องที่ตนเองเล่า ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของ เกิดพลังเพิ่มขึ้น เพราะมองว่าเป็นเรื่องของตนเอง ชีวิตของตนเองที่สามารถนำมาแบ่งปันกับคนอื่น ๆ ที่อยู่ใ้สถานะเดียวกัน ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในกลุ่มมากขึ้น และจะทำให้ชาวานาทำเรื่องดี ๆ ที่ส่งผลดีต่อตนเอง ครอบครัว และชุมชนต่อไป ไม่มีที่สิ้นสุด โดยที่คนภายนอกไม่ต้องห่วงเรื่องความยั่งยืน เพราะได้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับรากฐาน

4. ปฏิสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติ (practice) และการวิจัยแนวใหม่/ แนวปัญญาปฏิบัติ (phronetic social science research)

(Flyvbjerg, 2001; อรรถัย อาจอำ, 2546)

เน้นการที่แต่ละคนลงมือปฏิบัติในไร่นา หรือสวนนาป่าของตนเอง ทั้งการปลูกต้นไม้ การทำเกษตรอินทรีย์ การทำแปลงทดลองเพื่อความมั่นใจในผลผลิต การทดลองวิธีการปลูกแบบใหม่-ไม่เผาตอซังข้าว ทำให้สภาพของดินฟื้นตัว การขุดสระน้ำโดยได้รับการสนับสนุนและประสานงานจากหมอดิน (ซึ่งเป็นคนในชุมชนที่สนใจความเป็นอยู่และ/หรือสนใจการปรับปรุง-พัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชน) รวมทั้งการสร้างเงื่อนไขให้เกิดการเรียนรู้แนวทางการดำเนินชีวิตแบบสวนกระแสและการรู้เท่าทันตนเองจากพ่อค้าเคื่อง ภาษี ปราชญ์ชาวบ้านที่ อ.แคนดง บุรีรัมย์ ซึ่งเป็นบุคคลตัวอย่างที่เป็นการสะท้อนให้เห็นถึง “ปัญญาปฏิบัติ” หรือการวิจัยตนเองด้วยตนเองบนฐานการปฏิบัติได้อย่างแท้จริง จนทำให้สามารถปรับเปลี่ยนกระบวนการทศน์ หรือวิถีคิดของตนเองได้สำเร็จ จนนำมาสู่การสลัดตนเองออกจากการถูกครอบงำโดยระบบทุนนิยมที่ตนเองไม่มีอำนาจในการควบคุมตนเองเลยแม้แต่น้อย

สำหรับการขับเคลื่อนกระบวนการหรือการสร้างเสริมพลังอำนาจชาวานาในช่วงแรก โดยเฉพาะการปรับวิถีคิดของชาวานาอำเภอบุขันธ์ นั้น พบว่า มีความยากลำบากเป็นอย่างมาก เพราะไม่ทราบว่าจะเริ่มต้นจากจุดไหนก่อนดี แต่เมื่อค้น พบว่า การเรียนรู้จากกรณีตัวอย่าง หรือบุคคลตัวอย่าง (role model) ที่เคยประสบปัญหาเหมือนกับตน แต่ในที่สุดก็สามารถลุกขึ้นสู้จนประสบผลสำเร็จได้อย่างสวยงามนั้น น่าจะทำให้ผู้เรียนรู้เกิดแรงบันดาลใจและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงขึ้นอย่างรวดเร็ว ทางทีมงานโครงการฯ จึงได้จัดให้มีการเรียนรู้

ดังกล่าวขึ้น โดยได้ประสานให้ชาวนาจำนวนประมาณ 200 กว่าคนได้มีโอกาสเข้าไปร่วมเรียนรู้และฝึกปฏิบัติกับพ่อค้าเตี๊ยะ เป็นเวลา 5 วัน 4 คืน ซึ่งแบ่งเป็นทั้งหมด 4 รุ่นๆ ละ 50 กว่าคน ดำเนินการในช่วงระหว่างวันที่ 9 มีนาคม-3 เมษายน 2552 โดยมีเงื่อนไขว่า ชาวนาที่สนใจเข้าร่วมกิจกรรมดังกล่าว จะต้องแบ่งที่ดินอย่างน้อย 1 งานในการทำเกษตรอินทรีย์ ภายหลังจากเข้าร่วมกิจกรรม ณ จังหวัดบุรีรัมย์ และต้องดำเนินการทันที ไม่มีการรื้ออ

5. กระบวนการและวิธีการในการสร้างเสริมพลังอำนาจเชิงบวก

- **การสร้างเสริมพลังกาย (physical empowerment)** - ด้วยการเน้นการดูแลสุขภาพ การเดินข้ามนา-ข้ามทุ่ง เพื่อไปเยี่ยมสวนนาป่าของเพื่อน ใช้เวลาคุยกัน พุดคุยกัน เพื่อเรียนรู้จักกันในระหว่างการเดินชมสวนนาป่า ได้ผลเกินคาดหลายประการ ทั้งได้ออกกำลังกาย ได้เพื่อน ได้พลังใจ ได้เห็นความหวังของการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นองค์รวม
- **การสร้างเสริมพลังใจ (mental or psychological empowerment)** - ด้วยการใช้วิธีการติดตามเยี่ยมเยียนชาวนา ถึงแปลงไร่นาของแต่ละคน และการจัดเวทีพบปะสม่ำเสมอ นำผลงาน ผลลัพธ์ ผลสำเร็จการต่อสู้ของแต่ละคน แต่ละครอบครัว-ครัวเรือน แต่ละกลุ่ม แต่ละหมู่บ้าน แต่ละตำบล มาเล่าสู่กันฟัง ด้วย “เรื่องเล่า เปลี่ยนโลก” (Narrative)
- **การสร้างเสริมพลังสติปัญญา การเรียนรู้ และความรู้ (intellectual empowerment)** - การวางแผนการขับเคลื่อนด้วยตนเอง/กลุ่ม/ตำบล การเรียนรู้จากกรณีตัวอย่างต่างๆ ที่ดี ๆ (good or best practice) โดยเฉพาะการเรียนรู้จากสิ่งที่ใกล้ตัว หรือแม้แต่การเรียนรู้จากสัตว์ที่เป็นข้าทาสในไร่นามาเป็นเวลานาน โดยเฉพาะ ควายหรือกระบือ ซึ่งที่ผ่านมากถูกดูถูก และถูกละเลยมานาน (เพราะหันไปหาปุ๋ยวิทยาศาสตร์ราคาแพง) ดังเช่น มูลวัว-มูลควาย หรือมูลสัตว์ต่างๆ ก็ถูกนำมาศึกษาวิจัย ใช้ประโยชน์ นำกระบวนการโดยเด่นชัย ดอกพอง ลูกหลานของชาวนา นอกจากนี้ ก็ยังมี โสภกา ยอดเกษ แห่งบ้านโคกกวาง ที่พบสังขรณ์ด้วยตนเองว่า...วัวควาย คือ เครื่องผลิตปุ๋ยชั้นยอดที่ถูกละเลยมานาน นอกจากนี้ การเสริมกระบวนการด้วยการจัดเวทีถอดบทเรียน ซึ่งเป็นเวทีที่เปิดให้เกิดการทบทวนทั้งวิธีคิด วิธีทำ ร่วมกัน โดยเฉพาะการวิพากษ์วิธีคิดของแต่ละคน ทำให้เกิดการเรียนรู้ ไม่ย่ำอยู่กับที่ ไม่ยอมมือเท้า ไม่ยอมจำนน จนนำไปสู่การเรียนรู้หรือความรู้จากการปฏิบัติ (practice-based knowledge or wisdom) ได้อย่างไม่ต้องสงสัยหรือมีคำถามอีกต่อไปว่าจะทำได้หรือไม่ได้ เพราะเกิดการรู้แจ้งเห็นจริงจากการลงมือปฏิบัติ หรือที่ภาษาพุทธเรียกว่า “ภาวนามยปัญญา” ขึ้นแล้ว
- **การสร้างเสริมพลังองค์กร - ชุมชน (organizational and/or community empowerment)** - การทำงานร่วมกันในช่วงเวลาที่ผ่านมาก็ทำให้เกิดพลังขับเคลื่อนแบบ 360 องศา นำไปสู่การก่อตั้งสถาบันวิจัยของชาวนา ซึ่งเป็นสถาบันวิจัยที่ชาวนาเป็นเจ้าของ หรือมีความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน (sense of belonging) ทำให้เกิดพลังวิคุณต่อเนื่อง เพราะได้เกิดการปรับเปลี่ยนเชิงโครงสร้างหรือ

เกิดกลไกเชิงสถาบันใหม่ๆ ของชุมชน ทำให้ชาวนาารู้สึกว่าตนเองและกลุ่มของตน หรือผู้ร่วมชะตากรรมเดียวกัน มีพื้นที่ (space) ของตนเอง ไม่รู้สึกว่าเป็นรองใคร หรือต้องตกอยู่ภายใต้เบียดเบียนของใคร หรือมีสภาพเป็นได้แค่ “เหยื่อ” ของระบบอีกต่อไป

- **การสร้างเสริมพลังเครือข่าย** (networking enlargement/empowerment) - โดยการเผยแพร่ข่าวสารต่างๆ ทุกประเภท โดยเฉพาะการจัดกิจกรรมแต่ละครั้งที่มีคนเข้าร่วมได้จำกัด (เนื่องจากมีงบประมาณจำกัด) ทางชุมชนจึงใช้วิธีการสื่อสารผ่านทางเครื่องมือสำคัญของชุมชน คือ วิทยุชุมชน ทำให้มีประชากรได้รับข่าวสารความเคลื่อนไหวต่างๆ จำนวนมากขึ้นอย่างรวดเร็ว และมีคนติดต่อขอเข้าร่วมการขับเคลื่อนด้วยจำนวนมากเช่นกัน นอกจากนี้ ก็ยังใช้วิธีการผนึกกำลังกับปราชญ์ชาวบ้าน/ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีผลงานโดดเด่นทั้งในจังหวัดศรีสะเกษ อาทิเช่น ดาบวิชัย ซึ่งเป็นบุคคลที่หลายคนเรียกว่า “คนบ้า” เพราะเป็นคนที่แปลกกว่าบุคคลธรรมดาทั่วๆ ไปตรงที่มีการเสียสละ - อุทิศกายใจ และเวลา โดยการลงมือทำงานเพื่อสาธารณะหรือส่วนรวม โดยไม่รอคำสั่งหรือทรัพยากรจากใครหรือองค์กรใด โดยทำการปลูกต้นไม้ริมถนนต่างๆ ตลอดแนวในอำเภอปรังค์ภู์ จนทำให้เกิดความเสียหาย ร่มรื่น จนใครๆ ก็แปลกใจ ครูวุฒิ - ครูนอกคอกที่สนใจความอยู่ดีมีสุขของชุมชน ด้วยการลงมือปฏิบัติการในไร่นาของตนเองและการฟื้นฟูสภาพธรรมชาติด้านต่างๆ จนเกิดประสบการณ์และความรู้นำมาแบ่งปันกับขบวนการฟื้นฟูชาวนาและชุมชนในครั้งนี้ได้เป็นอย่างดี โดยปัจจุบันได้มีการก่อตั้งองค์กรที่เรียกว่า “มหาวิทยาลัยธรรมชาติ” ร่วมกับดาบวิชัย คุณพ่อทองนาค โมรินทร์ ซึ่งเป็นปราชญ์ชาวนาอายุ 80 กว่าปี มีความรู้ด้านต่างๆ อย่างน่าทึ่ง ทั้งกฎหมาย ศาสนา-พระไตรปิฎก การเกษตร ประวัติศาสตร์ และอ.ประมวล ยืนนาน ผู้มั่งคั่งด้วยความรู้และสติปัญญา ซึ่งมีความรอบรู้ทั้งด้านภาษา ศาสนา และศิลปวัฒนธรรมพื้นถิ่น เป็นอย่างดี สำหรับจังหวัดใกล้เคียงที่เครือข่ายขยายไปเชื่อมโยงด้วย อาทิเช่น บุรีรัมย์ ยโสธร สำหรับจังหวัดบุรีรัมย์ บุคคลสำคัญก็คือ คุณพ่อคำเตื่อง ภาณี สำหรับจังหวัดยโสธร ได้ติดต่อเชื่อมโยงกับบรรพชนชาวนาวัยหนุ่ม ชื่อ คุณแหลมหรือคุณพลศักดิ์ สมบูรณ์ ที่สามารถพาตนเองออกจากวิกฤต ด้วยการเยียวยาตนเอง และยืนอยู่ได้ด้วยขาของตนเอง ด้วยเกษตรพอเพียง รวมทั้งยังเชื่อมกับเครือข่ายเกษตรอินทรีย์อำเภอภูทอกชุม จังหวัดยโสธร และคาดว่าในอนาคต จะเกิดการผนึกกำลังกันกลายเป็นเครือข่ายเพื่อการผลิตและการบริโภคในด้านต่างๆ ที่มีพลังมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการพัฒนาพันธุ์พืชและพันธุ์ข้าวพื้นบ้านร่วมกัน และยิ่งอาจจะนำไปสู่การเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายเกษตรอินทรีย์ร่วมกับต่างประเทศได้ต่อไปในอนาคตอีกด้วย

โดยสรุป กรอบแนวคิดการทำงานในการสร้างเสริมพลังอำนาจ เพื่อให้เกิดการพัฒนาโดยประชาชนบนพื้นฐานของการเรียนรู้ด้วยการลงมือปฏิบัตินั้น สามารถสรุปประเด็น แนวคิด และมิติต่างๆ ที่สำคัญๆ ในรูปของแผนภาพที่มีความเชื่อมโยงหรือประสานสอดคล้องกัน ดังนี้คือ

6. ผลที่เกิดขึ้นทั้งผลลัพธ์และผลกระทบบทึงผลที่ไม่ได้ตั้งใจ ใ้เกิดขึ้น (unintended consequences)

นอกจากการลดลงของการใช้สารเคมีในแปลงไร่นาสวนผสม นำไปสู่การลดลงของค่าใช้จ่าย/ต้นทุนการผลิต ตามที่หลายๆ ท่านได้สะท้อนให้ฟัง ณ ที่ประชุมต่างๆ อยู่เสมอๆ (แต่ทั้งนี้ ยังไม่สามารถสรุปตัวเลขในภาพรวมได้ ณ ขณะนี้ เนื่องจากทางชุมชน จะทำการสำรวจข้อมูลนี้ เมื่อชุมชนมีทุนที่จะสามารถดำเนินการได้) นอกจากนี้ ยังเกิดผลลัพธ์และผลกระทบต่างๆ ทั้งที่ตั้งใจให้เกิด และไม่ได้ตั้งใจให้เกิด แต่ก็เกิดขึ้น ทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพมากมาย (ข้อมูลบางส่วนอ้างอิงมาจาก เด่นชัย ดอกพองและสุพิศ วงศ์ปลั่ง, 2553) ดังต่อไปนี้คือ

- **ผลระดับบุคคล** - ปัจเจกบุคคลที่เข้าร่วมกระบวนการขับเคลื่อนและการจัดกิจกรรมต่างๆ เกิดการเปลี่ยนแปลงตนเอง เปลี่ยนพฤติกรรม เปลี่ยนวิธีคิด ลงมือทำด้วยตนเอง เชื่อมั่นในตนเองมากขึ้น เพราะสามารถมองเห็นผลที่เกิดขึ้นต่อตนเองและครอบครัวของตนได้อย่างชัดเจน คือ ทำให้มีกิน มีอยู่ มีใช้ มีอาหารเต็มบ้าน มีปลาเต็มบ่อ มีข้าวในยุ้งฉาง มีไม้พืชผลนานาพันธุ์ ฯลฯ ซึ่ง พบว่าการเปลี่ยนแปลงในระดับปัจเจกบุคคลที่มองเห็นได้อย่างชัดเจนนี้มีประมาณ 700-800 รายเป็น อย่างต่ำ โดยจะขอยกตัวอย่างแห่งความสำเร็จมานำเสนอไว้ ณ ที่นี้ประมาณ 4-5 ตัวอย่างด้วยกัน โดยพยายามให้มีกรณีตัวอย่างกระจายไปตามตำบลต่างๆ และเป็นกรณีตัวอย่างที่สามารถบอกเล่าเรื่องราวได้อย่างชัดเจน มองเห็นจุดเปลี่ยน หรือสภาพชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปได้ในระดับดี กรณีตัวอย่างที่เลือกมานำเสนอ มีดังต่อไปนี้.....

สตรีท่านแรก อายุ 40 ต้นๆ มาจากหมู่บ้านโคกกวาง ซึ่งเป็นหมู่บ้านแรกๆ ที่ริเริ่มการทำสหกรณ์
โรงปุ๋ยชีวภาพ ที่ชาวบ้านทั้งหมู่บ้านมีส่วนร่วมกัน มีการบริหารจัดการที่ดี และประสบผลสำเร็จ
ด้วยดี สามารถขายได้ตลอดเวลา มีฐานลูกค้าหรือผู้ซื้อขายตัวออกไปเรื่อยๆ ในหลาย ๆ ตำบล
และสตรีท่านนี้ก็อยู่ในกลุ่มบริหารจัดการต่างๆ ด้วย และเธอยังชอบทำการบันทึกชีวิต ความคิด
และความรู้สึกของตนเองในสมุดบันทึกประจำวัน จนได้รับรางวัลนักบันทึกดีเด่นมาแล้ว ได้เล่า
ให้เครือข่ายฯ ฟังสั้นๆ แต่ได้ใจความครบถ้วนว่า... “ปัจจุบันเหมือนมีซูเปอร์มาร์เก็ตอยู่ในบ้าน
มีทุกอย่างที่ต้องการ ไม่ว่าจะ เป็น ข้าว ปลา ช่า ตะไคร้ มะกรูด พริก แตงกวา หน่อไม้ไผ่ตง...”
(โสภา ยอดเกษ, บ้านโคกกวาง ต.ศรีสะอาด, 14 สิงหาคม 2553)

ท่านที่สองเป็นสตรี วัยสามสิบตอนปลาย จากบ้านโสน ตำบลโสน เธอมีสิ่งของบริโภคสารพัน
พร้อมมูล พร้อมทั้งยังมีทั้งโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ ในบ้านครบถ้วน คือ มีทั้งบ่อปลา โรงเห็ด
เล้าไก่พื้นเมือง และเล้าหมู และที่สำคัญคือ มียางนา หรือไม้มรดก (ทั้งที่ปลูกไว้ และที่มีอยู่เดิม
ตามธรรมชาติ) จำนวนมากถึง 100 กว่าต้น และยังมีไม้ผลต่างๆ เช่น มะม่วง ฝรั่ง ขนุน และยังมี
มีรายได้เป็นกอบเป็นกำจากการเพาะพันธุ์ลูกหมูขายอีกด้วย ดังคำพูดที่สะท้อนถึงความภูมิใจ
และความสำเร็จอันสวยงามดังต่อไปนี้คือ

“ปัจจุบันที่บ้านมีบ่อปลา มีโรงเห็ด ไก่พื้นเมือง หมู ปลาตุก เปิดตัวผู้ 1 ตัวและเปิดตัวเมียอีก
2 ตัว มีไม้ยางนา 90 กว่าต้น โดยใช้วิธีปลูกแซมกับต้นยูคาลิปตัส สำหรับยางนาธรรมชาติ ก็มีอยู่แล้ว
10 กว่าต้น ไม้ผล ก็มีมะม่วง ฝรั่ง ขนุน และมีพืชผัก สวนครัวต่างๆ หมู ก็เริ่มเลี้ยงเมื่อปีใหม่
เลี้ยงไว้เพื่อเพาะพันธุ์ขายในหมู่บ้าน ตำบล ขายตัวละ 600 บาท ในหมู่บ้านก็มีคนทำอยู่
2-3 ราย...” (รัชดาวรรณ ศรีบุญเรือง, บ้านโสน ต.โสน, 14 สิงหาคม 2553)

ท่านที่สามเป็นสตรีจากตำบลกันทรารมย์ อายุ 50 ปี ได้สะท้อนให้เห็นว่า คนที่มีความ มุานะ
ไม่ยอมแพ้ ทำให้สามารถมีทุกอย่าง เพราะลงมือเอง ช่วยเหลือตัวเอง โดยมีคำขวัญประจำตัวว่า
“แบบอย่างที่ดี มีค่ากว่าคำสอน” ซึ่งตรงกับหลักปรัชญาการเรียนรู้ในระดับสากลเลยทีเดียว
ที่กล่าวไว้ในภาษาอังกฤษว่า “Experience is more important than didactic” ช่างเป็นสิ่ง
มหัศจรรย์จริงๆ เธอได้บอกเล่าเรื่องราวแก่พวกเราอย่างน่าสนใจดังต่อไปนี้ว่า....

“ชีวิตดิฉันเริ่มจากเลขศูนย์ ไม่มีอะไรเลย ปี 43 ประสบเคราะห์กรรม สามีมาเดินจากไป แต่ก่อน
ก็อบรมมามาก ทั้งหมดให้อบรม ครูอบรม เกษตรให้อบรม แต่มาโครงการนี้ ได้มีโอกาสไปบุรีรัมย์
ไปโขงเจียม ปัจจุบันทั้งในแปลงนา ริมรั้ว และตามคันนา มีทุกอย่าง ปลูกให้หลากหลายตามคันนา
ในหนึ่งหลุมก็ปลูกหลายอย่าง มีทั้งกล้วย บวบ อ้อย พืชผักก็มีหลายอย่าง ทั้งต้นหอม พริก เห็ด
ฟาง ทุกอย่างหาพันธุ์เอง เพาะพันธุ์เอง ไม่รอใคร มีอะไรบ้างที่สามารถเพาะพันธุ์ได้เอง ลงมือ
ทำเลย และยังมีต้นเศรษฐกิจใหม่ คือ ยางนา และยังมีเลี้ยงปลาอีกด้วย จะทำไว้ให้เป็นแบบอย่าง
ที่ดีให้กับลูก” (ประสพ คำยก, บ้านโคกสูง ต.กันทรารมย์, 14 สิงหาคม 2553)

ท่านที่สี่ เป็นชาย อายุ 31 ปี เล่าอย่างภาคภูมิใจในความสำเร็จของตนเองในฐานะนักวิจัยชาวนา
จากการสังเกต เขาเป็นคนที่ใช้คำว่า “นักวิจัยชาวนา” สำหรับเรียกตัวเองได้อย่างสนิทปาก ต่าง
จากคนอื่น ๆ อย่างเห็นได้ชัดเจน เขาเป็นคนที่กล้าคิด กล้าทำ กล้าแสดงออกมากขึ้นอย่างเห็นได้

ชัดเจนเช่นกัน และที่สำคัญคือ เขากล้าทำการทดลองในแปลงนาของตนเอง ด้วยการคิดรูปแบบวิธีการทดลองด้วยตนเอง เพื่อให้เกิดความมั่นใจในวิธีการผลิตแบบใหม่ ทำให้เขาสามารถฝ่าฟันอุปสรรคต่างๆ มายืน ณ จุดปัจจุบัน ซึ่งแต่เดิม เขาเคยบอกว่า เขาเป็นคนที่ไม่มีอะไรเลย ในวันนี้เขาเปลี่ยนไปมาก มีความมั่นใจมากขึ้น และใบหน้ายิ้มแย้ม ฉายแววตาที่เปี่ยมสุข ดังคำพูดต่อไปนี้...

“ผมจบ ม.6 ผมอบรมไม่นาน ไม่กี่ครั้ง ก็ทดลองทำเลย ทำทุกอย่าง ปลูกทุกอย่าง หนึ่งหลุมลงหลายอย่าง ปลูกหลายอย่าง เพื่อนบ้านมาขอกินก็ได้ พวกเขากล้ามาเก็บกิน เพราะรู้ว่าไม่ได้ใส่สารเคมีใดๆ ผมเรียนรู้ว่า การเป็นนักวิจัยชาวนา จะต้องรู้จักสังเกต ผมก็ใช้วิธีสังเกตสิ่งที่ผมปลูก เช่น มะละกอ ที่บ้านผม ไม่ออกลูก ผมก็เพิ่งทราบว่า มันเป็นมะละกอตัวผู้ ผมมีที่นาทั้งหมด 5 ไร่ ที่สวนรอบบ้านอีก 1 ไร่กว่า ซึ่งปัจจุบันปลูกพืชผักไว้กิน มีทั้งถั่ว โหระพา ผักบั้ง บวบ ถั่วฝักยาว ปลูกเห็ดขอนและยังปลูกมันไว้ขายได้ด้วย คราวที่แล้วก็ขายได้เงินมา 4,000 กว่าบาท สำหรับที่นา ผมแบ่งเป็น 2 ส่วน ทำนาโดยใช้วิธีการทดลองต่างกัน โดยมีคันนาสูงกึ่งกลาง บนคันนา ผมปลูกมันไว้ด้วย แปลงนาด้านขวามือ ผมใช้วิธีปลูกแบบเดิม แต่แปลงซ้ายมือ ใช้วิธีใหม่ โดยการหว่าน ไถกลบตอซึ่งข้าว โดยไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมี ผม พบว่า ผลผลิตมันไม่ได้แตกต่างกันแต่อย่างใด แล้วทำไมเราจะไม่ทำการเกษตรที่มีผลดีต่อสุขภาพของเรา ปัจจุบันผมรู้สึกภูมิใจมาก....” (ภาสกรณ์ แหวนวง หรือที่เรียกกันเล่นๆ ว่าเสื่อเพิก บ้านหนองโฮ ต.กันทรารมย์, 14 สิงหาคม 2553)

- **ผลระดับครอบครัว/ครัวเรือน** - เกิดการลดลงของรายจ่ายด้านต่างๆ โดยเฉพาะการซื้อปุ๋ยเคมี สารเคมีต่างๆ ลดลง เนื่องจากสามารถผลิตปุ๋ยชีวภาพใช้ได้ในครัวเรือน และเข้ามาทดแทนปุ๋ยเคมีได้อย่างดี ซึ่งปัจจุบัน พบว่า มีครัวเรือนที่สามารถผลิตปุ๋ยชีวภาพใช้เอง จำนวนมากถึง 220 ครัวเรือน กระจายอยู่ตามตำบลต่างๆ สำหรับครัวเรือนที่มีการผลิตแบบเกษตรอินทรีย์เต็มรูปแบบ และ/หรือมีส่วนของการผลิตแบบเกษตรอินทรีย์สูงกว่าการผลิตแบบสารเคมีนั้น ปัจจุบันพบว่า มีอยู่ประมาณ 140 ครัวเรือน (หมายถึง ครัวเรือนที่มีการแปลงที่ดินในการทำการเกษตร โดยเฉพาะในกรณีที่ยังไม่มั่นใจในผลผลิตด้วยการผลิตแบบวิถีอินทรีย์เต็มร้อยเปอร์เซ็นต์ ก็ยังคงมีการใช้สารเคมีอยู่บ้าง หรืออาจคิดเป็นส่วนส่วนครึ่งต่อครึ่ง หรือหนึ่งในสามของที่ดินที่ใช้ในการผลิตทั้งหมดของแต่ละครัวเรือน เป็นต้น) นอกจากนี้ ยัง พบว่า ครัวเรือนต่างๆ เหล่านี้มีผลผลิตต่างๆ เพิ่มขึ้น มีสิ่งจำเป็นสำหรับบริโภคในครัวเรือนพอเพียงมากขึ้น เช่น ผัก ปลา ข้าว สุขภาพของคนในครอบครัวดีขึ้น มีคนหนุ่มสาวที่ได้รับการศึกษา/จบการศึกษาระดับสูง เดินทางกลับบ้าน มาเข้าร่วมกระบวนการมาช่วยครอบครัว/ครัวเรือน หรือกลับมาพลิกฟื้นผืนแผ่นดินเกิดของตนเองอีกครั้งหนึ่ง ยกตัวอย่าง เช่น คุณอุฎฐธิ์ เหล่าแด ซึ่งปัจจุบันได้กลายเป็นผู้นำและผู้ใหญ่บ้านด้วย นอกจากนี้ ในหลายๆ กรณี พบว่า ทำให้การทำไร่นาสวนผสม มีความเป็นไปได้ เพราะมีแรงงานเพิ่มขึ้น ไม่ต้องจ้างแรงงาน ทำให้ที่ดินได้รับการใช้ประโยชน์อย่างคุ้มค่าเต็มที่ ปัจจุบัน พบว่า ครัวเรือนที่สามารถทำ “การเกษตรแบบผสมผสาน” หรือ “ไร่นาสวนผสม” ที่ค่อนข้างสมบูรณ์ เต็มรูปแบบซึ่งที่อำเภออุซันต์และอำเภอปรางค์กู๋ มักเรียกกันว่า “สวนนาป่า” นั้น พบว่า มีมากถึงจำนวน 22 ครัวเรือน และยังสามารถเป็นแบบอย่างที่ดีต่อครัวเรือนใกล้เคียง หรือคนอื่นๆ ในชุมชน-ละแวกบ้านได้อีกด้วย

- ผลระดับกลุ่ม/องค์กร** - ได้เกิดกลุ่ม-องค์กรต่างๆ จำนวนมาก โดยเฉพาะกลุ่มปุ๋ยชีวภาพ ซึ่งได้เรียนรู้การทำปุ๋ยชีวภาพจากหลายๆ ช่องทางด้วยกัน เช่น การเรียนรู้จากการจัดกิจกรรมหรือเริ่มต้นดำเนินการที่บ้านโคกกวาง ตำบลศรีสะอาด แล้วขยายตัวออกไป ผ่านการจัดการดูงาน การสาธิตในระดับหมู่บ้าน การเรียนรู้ด้วยตนเองจากสื่อต่างๆ และยังเกิดกลุ่มความสนใจต่างๆ ที่นำไปสู่การผลิตเพื่ออยู่เพื่อกิน และการถ่ายทอดองค์ความรู้สู่เพื่อนๆ เช่น ความพยายามของกลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิต ต.ตาอุด ที่ได้รับการรื้อฟื้นคืนชีพขึ้นมาใหม่ในช่วงปี 2550 (มีไชยวัฒน์ ศรีสวัสดิ์ เป็นหัวเรือใหญ่) ก็คือ การสร้างทางเลือกที่หลากหลาย ทั้งการผลิตอาหารหมูเพื่อขายและเพื่อใช้ในครัวเรือน การเลี้ยงหมูหลุม การมีคอกผสมพันธุ์ การเลี้ยงจิ้งหรีด กบ ปลาต่างๆ และการจัดทำโรงสีของกลุ่ม ปัจจุบันกลุ่มมีสมาชิก 53 ครัวเรือน (จากเดิมมีเพียง 24 ครัวเรือน) จากทั้งหมดจำนวน 175 ครัวเรือน ซึ่งจะต้องขยายต่อไป และมีการลงหุ้นกันคนละ 1,500 บาทต่อปี
- ผลระดับชุมชน - หมู่บ้าน** - เกิดกระบวนการเคลื่อนไหว ความตื่นตัว ความกระตือรือร้น ผู้นำรักบ้านเกิด รักถิ่นฐานของตนเอง และสิ่งแวดล้อมทางสังคม - วัฒนธรรมที่ดีขึ้น เพราะมีความร่วมมือร่วมใจและความเห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกันมากขึ้น ผู้สูงอายุมีบทบาท ได้รับการให้คุณค่าและการดูแลด้านต่างๆ มากขึ้น เกิดกลุ่ม-องค์กรต่างๆ ระดับชุมชน-หมู่บ้าน-ตำบล โดยเฉพาะกลุ่มสร้างรายได้จากการทำปุ๋ยชีวภาพจำหน่าย ซึ่งมีอยู่ทั้งหมดประมาณ 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มบ้านลำภู 1 กลุ่ม กลุ่มตำบลตาอุด 1 กลุ่ม และกลุ่มตำบลห้วยดีกฐ อําเภอกุฉินท (ซึ่งเป็นพื้นที่ขยายของโครงการ ฯ) อีกจำนวนหนึ่งกลุ่ม สำหรับหมู่บ้านที่ได้รับประโยชน์ทั้งหมด ณ ปัจจุบันมีจำนวนประมาณ 130 หมู่บ้าน กระจายไปในตำบลต่างๆ ทั้งหมด 19 ตำบลในอำเภوخุขันธุ์ และปัจจุบันยังขยายไปสู่ตำบลในอำเภออื่นๆ อีกด้วย
- ผลระดับตำบล - อำเภอ** - มีครัวเรือนได้รับประโยชน์รวมกันไม่ต่ำกว่า 1,000 ครัวเรือน (จากตัวเลขเริ่มต้นเพียงแค่ 300 ครัวเรือน) สำหรับจำนวนประชากรที่ได้รับประโยชน์ทั้งทางตรงและทางอ้อมมีไม่ต่ำกว่า 10,000 - 15,000 คน และจะส่งผลสะท้อนต่อเนื่องต่อไปอีกไม่ต่ำกว่า 30,000 - 50,000 คน ในเวลาอีกไม่เกินหนึ่งถึงสองปีข้างหน้า นอกจากนี้ ยังเกิดความร่วมมือและการเรียนรู้ร่วมกันข้ามตำบล ข้ามอำเภอ เกิดความรู้จักกัน ไว้วางใจกัน เกิดพลังร่วมระดับตำบลและอำเภอ เกิดโรงปุ๋ยชีวภาพขึ้นจำนวนมาก มีต้นไม้ประเภทต่างๆ เพิ่มขึ้นประมาณ 6,000 - 20,000 ต้น โดยเฉพาะ ยางนา และพะยุง ปัจจุบัน พบว่า ชาวนาจากอำเภออื่นๆ ที่อยู่ใกล้เคียงที่เข้ามาร่วมกระบวนการและได้รับคุณประโยชน์ต่างๆ ร่วมด้วยมีอีกประมาณ 6-7 อำเภอ ได้แก่ จาก อ.กุฉินท อ.ไพรบึง อ.ปรางค์กู๋ อ.ศรีรัตนนะ อ.ขุนหาญ อ.เมือง และอ.กันทรารมย์ เป็นต้น
- ผลระดับจังหวัด** - เกิดตัวอย่างที่ดีในการทำงาน/การแก้ไขปัญหาของชาวนา-เกษตรกรยุคใหม่ อย่างเป็นองค์รวมในระดับอำเภอ และในระดับจังหวัด รวมทั้งเกิดนักวิจัยชาวนา ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้อาวุโสที่สามารถทำการวิจัยในไร่นาของตนเองได้ในระดับดีหรือโดดเด่น หรือมีการพัฒนาองค์ความรู้ต่างๆ บนฐานของการปฏิบัติของตนเองอย่างเข้มข้น (practice-based research) ไม่ต่ำกว่า 10 คนในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นายควร แป้นจันทร์ นายฮิต ปรีอปรัก นางนารี บ้านลำภู นายสังคม น้อยสงวน นางประสพ คำยก นางโสภา ยอดเกษ รวมทั้ง คุณพ่อทองนาค โมรินทร์ อ.ประมวล

ยืนนาน คุณพ่อไสว พลหาญ คุณไชยวัฒน์ ศรีสวัสดิ์ และคุณครรชิต เทชพันธ์ โดยที่ท่านเหล่านี้ จะกลายเป็นผู้นำแห่งการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ได้อย่างมีพลังต่อไป โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงด้านความรู้และทักษะ การใช้ชีวิต ความเชื่อมั่นในพลังของชุมชน ซึ่งจะส่งผลต่อเนื่องต่อการเปลี่ยนแปลงในระดับมหภาคได้มากขึ้นในโอกาสต่อไป ซึ่งหมายถึงทั้งด้านการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ สิ่งแวดล้อมทางสังคม-วัฒนธรรม หรือความสัมพันธ์ของผู้คน การสร้างเสริมเพิ่มพูนทุนทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรมให้กับจังหวัดศรีสะเกษ นอกจากนี้ ในกระบวนการทำงานร่วมกัน ยังได้พบว่า จังหวัดศรีสะเกษหรืออำเภออุษาคเนย์นั้น มีบุคคลที่เป็นผู้นำที่มีศักยภาพอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งผู้นำที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ได้แก่ ครู พระ นักพัฒนาท้องถิ่น ภูมิปัญญาท้องถิ่น อบต. กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน อาสาสมัครสาธารณสุข (อสม.) ฯลฯ รวมกันไม่ต่ำกว่า 60 คน นอกจากนี้ ยังพบว่า ข้าราชการหรือหน่วยงานในระดับจังหวัดให้ความสนใจกับชุมชนมากขึ้น โดยมีความพยายามในการตอบสนองต่อปัญหาและความต้องการของประชาชนและชุมชนมากขึ้นหรือเร็วขึ้น อย่างมองเห็นได้ชัดเจน

- **ผลระดับประเทศ/สังคมส่วนรวม** - สามารถนำไปใช้ในการยกตัวอย่าง/เป็นกรณีตัวอย่างการปรับเปลี่ยนวิถีคิดของปัจเจกบุคคล และกลุ่มที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมทั้งทางกายภาพ สิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อมทางสังคม-วัฒนธรรมอย่างมีความเชื่อมโยงกัน โดยชุมชนของชุมชน และเพื่อชุมชน ซึ่งทำให้ชุมชนอื่นๆ หรือสังคมโดยส่วนรวมได้รับอันติสงส์ด้วย ทำให้เกิดแรงบันดาลใจ มองเห็นทางออกของปัญหาและการลงมือดำเนินการร่วมกัน โดยเชื่อมั่นในพลังของตนเอง - กลุ่มของตน มากกว่าการรอความหวังหรือการช่วยเหลือจากอัครินม้าขาวหรือจากหน่วยงานต่างๆ อย่างลมๆ แล้งๆ ทั้งนี้เพื่อช่วยกันทำให้สังคมดีขึ้นได้ในพริบตา เพียงแค่เราเริ่มต้นที่การเปลี่ยนแปลงตนเอง ด้วยน้ำมือของตัวเอง ด้วยความจริงใจ ไม่ใช่พูดดี หรือดีแต่พูด แต่ที่แท้ก็มุ่งกอบโกยผลประโยชน์ส่วนตน จนในที่สุดสังคมก็อยู่ไม่ได้ เพราะไม่มีใครยอมเริ่มที่การเปลี่ยนแปลงตนเอง ดังนั้น สังคมน่าจะได้รับอันติสงส์อันแรงกล้าจากอำเภออุษาคเนย์ ศรีสะเกษ และนี่คือ พลังอำนาจของยอดแห่งตัวอย่างแห่งการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยเรากี่ว่าได้ (the exemplar of social transformation)

ด้านปัญหา - อุปสรรคที่ทำให้เป้าหมายบางประการของชุมชนยังไม่บรรลุความสำเร็จ มากดั่งที่ต้องการ พบว่า ก็ยังคงมีอยู่ โดยเฉพาะปัญหา-อุปสรรคในระดับโครงสร้างสังคม ซึ่งก็คือ ความแตกแยกทางการเมืองของประเทศที่ดำเนินมาหรือดำรงอยู่มาเป็นเวลานาน และในช่วงระยะหลังๆ ยิ่งมีความรุนแรงเพิ่มมากขึ้น จนส่งผลกระทบต่อให้เกิดความแตกแยกในระดับครอบครัว/ครัวเรือน ในหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ ในทุกห้วงแห่ง ซึ่งที่อำเภออุษาคเนย์ก็เช่นกัน ดังที่แกนขับเคลื่อนหลักบางท่านได้สะท้อนให้ฟังว่า... “การทำงานของกลุ่มยังมีแรงต้านอยู่บ้าง บางทีก็ถูกหาว่าเป็นคอมฯ แต่พวกเขาก็นำเอาคำสับประมาทเหยียดหยามมาเป็นกำลังใจ ผลงานของเราทางหน่วยงานราชการก็มองเห็น แต่สิ่งที่สำคัญคือ ยังมีการแบ่งพรรคแบ่งพวกกันอยู่ การเมืองทำให้ชุมชนแตกแยก” (ผู้นำคนหนึ่งของกลุ่ม ฯ, 14 สิงหาคม 2553)

ดังนั้น จึง พบว่า ...กิจกรรมหลายๆ อย่างที่พยายามดำเนินการในรูปของกลุ่ม อาทิเช่น กลุ่มออมทรัพย์ เพื่อการผลิต พบว่า ผู้นำอย่างเป็นทางการและชาวบ้านอีกจำนวนหนึ่งยังไม่ได้เข้ามาช่วยอย่างเต็มที่ เพราะ ประเด็นทางการเมืองที่ว่าด้วยเรื่อง “สี” หรือยังมีการแบ่งแยกกันอยู่ในหลายๆ ระดับ ทั้งระดับหมู่บ้าน ระดับ ตำบล ระดับอำเภอและระดับจังหวัด อย่างมองเห็นได้ชัดเจน และนี่คือ อุปสรรคที่ใหญ่หลวงที่สุดของการพัฒนา ที่นำโดยประชาชนหรือชุมชน เพราะยังไม่สามารถหลุดพ้นจากการถูกครอบงำ โดยเฉพาะการครอบงำหรือ บ่วงกรรมจากนักการเมือง ที่แสวงหาผลประโยชน์ของตนเองภายใต้ “การอาสาพัฒนาชาติ” ผ่านระบบการ เลือกตั้ง ที่มีแต่ช่องโหว่ แต่ก็ดูเหมือนว่า สังคมยังไม่มีทางออกเกี่ยวกับระบบการปกครองที่เรียกกันอย่าง สบายหูว่า “ประชาธิปไตย” (democracy) ที่นับวันมีความดุเดือดรุนแรง แกร่งแย่งกันเพื่อขึ้นไปอยู่ตรงจุดที่ สามารถกอบโกยผลประโยชน์ได้อย่างสบาย โดยมีคำว่า “การเป็นผู้แทนประชาชน” เป็นตัวค้ำประกัน

แต่เมื่อหันมาดูความเป็นจริงของชีวิตประชาชน ซึ่งเป็นฝ่ายที่จำเป็นต้องไปใช้สิทธิ์ลงคะแนนเสียง (เพราะมีกฎหมายบังคับ) กลับไม่พบร่องรอยของการเพิ่มพูนคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นตามคำโฆษณา (ก่อนได้รับการ เลือกตั้ง) มิหนำซ้ำยังสร้าง “มายาคติแห่งการพัฒนา” (development myth) ขึ้นมาบดบังความเป็นจริงต่างๆ จนชาวนา-ชาวบ้านเกือบจะสิ้นเนื้อประดาตัว เพราะต้องขึ้นต่อระบบ-โครงสร้างต่างๆ ที่กดลงมาเป็นชั้นๆ จนกระทั่งชาวนาจำนวนมากต้องหลังหักไปตามๆ กัน ตามการวิเคราะห์ปัญหา ที่เสนอไว้ข้างต้นและการวิเคราะห์ ของอานันท์ กาญจนพันธุ์ (อ้างแล้ว) ไม่ว่าจะป็นรัฐบาลยุคไหน มีชื่อว่าอะไร มาด้วยคำโฆษณาเลอเลิศสวยหรู ปานใด เป็นฝ่ายไพร่ หรือฝ่ายอำมาตย์ก็ตาม และเมื่อชาวบ้าน-ชาวนาต้องการพึ่งพาตนเองโดยการรื้อฟื้นคืนชีพ องค์กรพหุทั้งหมัดในชุมชน โดยชุมชน เพื่อชุมชน และที่เป็นของชุมชนเอง ก็กลับหนีไม่พ้นบ่วงกรรมที่ นักการเมืองหรือนักเลือกตั้งทั้งหลายมักหยิบยื่นเข้ามาให้อีก

ดังนั้น เส้นทางการพัฒนาโดยประชาชนของอำเภอขุขันธ์ ภายใต้ความไม่แน่นอนของระบบทางการเมือง การปกครองของประเทศไทย และการติดกับดักสิ่งๆ ที่เรียกขานกันอย่างติดปาก แต่ไม่เข้าใจแท้จจริงว่าระบบ “ประชาธิปไตย” ซึ่งก็ยังไม่ชัดเจนว่า จะเป็นประชาธิปไตยแบบใด จะเถรตรง หรือจะประยุตต์ หรือจะผสมผสาน ระหว่าง...ประชาธิปไตยแบบสังคมนิยม (social democracy) หรือประชาธิปไตยเสรี (liberal democracy) หรือประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม (participatory democracy) หรือประชาธิปไตยทางตรง (direct democracy) หรือประชาธิปไตยแบบถกแถลง (deliberative democracy) หรือจะย้ายอยู่แค่การเป็น ระบบ ประชาธิปไตยแบบตัวแทนจอมปลอม (disguised representative democracy) หรือยังต้องการติดกับดัก อยู่กับระบบประชาธิปไตยแบบรัฐสภา (parliamentary democracy) ที่มีเพียงคนจำนวนหนึ่งที่เข้าถึง และ ติดใจกับการเสพ “ความสำราญของระบบประชาธิปไตยแบบรัฐสภาที่ลอกเลียนแบบมา โดยขาดการเรียนรู้ การปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปในโลกยุคสมัยปัจจุบัน” จนกลายเป็นความเคยชิน หรือเรียกว่า “การเสพติดทางการเมืองและอำนาจเชิงลบ” จนโง่หัวไม่ขึ้น

เส้นทางการพัฒนาของชาวนา โดยชาวนา เพื่อชาวนา หรือการพัฒนาโดยประชาชนเป็นฝ่ายนำนั้น จะเป็นเช่นไรต่อไปในอนาคต บทเรียนที่รอการพิสูจน์ โดยตัวของชาวนา ชุมชน และสังคม ยังรออยู่ข้างหน้า จึงจะใคร่ขอเชิญผู้สนใจ หรือนักวิชาการเพื่อสังคม จงมาร่วมกันแสวงหาคำตอบร่วมกันบนฐานของการปฏิบัติ และข้อมูลชีวิตประจำวัน มากกว่าที่จะปล่อยให้สังคมดำเนินไปอย่างเสียศูนย์ ไร้ความสมดุล และอาจพังครืน ลงมาในวันข้างหน้า ซึ่งส่วนหนึ่งก็เป็นผลมาจากความไม่แยแส/ไม่ใยดีของนักวิชาการ หรือปัญญาชนไทย

ที่นับวันจะอยู่ห่างไกลจากความเป็นจริงอันเจ็บปวดของประเทศชาติและชุมชนไทยมากขึ้นทุกที หรือดังที่ เบน แอนเดอร์สัน ได้ตั้งคำถามไว้ว่า...ทำไมบทบาทของปัญญาชนสาธารณะในเมืองไทยจึงเสื่อมถอยลง (เบน แอนเดอร์สัน, 2553)

7. สรุปและอภิปรายผล

การทำงานร่วมกันระหว่างชาวบ้าน ผู้นำทางจิตวิญญาณ/ผู้นำชุมชน ปราชญ์ชาวบ้าน รวมทั้ง ผู้นำซึ่งเป็นลูกหลานของชาวบ้าน-ชานาในชุมชน แต่มีการศึกษาและมีจิตสำนึกรักบ้านเกิดและชุมชนของตนเอง โดยได้รับการสนับสนุนจากทีมงานวิชาการ ทั้งในท้องถิ่น (โดยมีแกนนำหลักคือคุณพ่อหรือครูบา คำเตื่อง ภาชี จากสถาบันฟื้นฟูภูมิปัญญาไทย จังหวัดบุรีรัมย์) และจากกรุงเทพมหานคร-นครปฐม (สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล และนักวิชาการอิสระ) ถือได้ว่าเป็นการทำงานแบบสามประสาน คือ ชาวบ้าน-ชุมชน หน่วยงานวิชาการ/นักวิชาการที่ปรับกระบวนการทัศน์แล้ว และผู้นำทางจิตวิญญาณ/บุคคลตัวอย่าง/ปราชญ์ชาวบ้าน ได้ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวตัวของชุมชน โดยไม่ต้องมีการอัดฉีดเม็ดเงินลงไปมากมายแต่ประการใด

แต่การอัดฉีดที่สำคัญยิ่ง กลับกลายเป็นเรื่องของวิถีคิด วิถีมองปัญหา และการมองเห็นความสำคัญของตนเองในการเปลี่ยนแปลงสิ่งที่เป็นอยู่ มากกว่าที่จะรอคอยความหวังแบบลม ๆ แล้ง ๆ จากหน่วยงานใดๆ หรือจากอัคริณม้าขาวคนใดก็ตาม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การอัดฉีดพลังต่าง ๆ ทั้งพลังกาย ใจ ความรู้ สติปัญญา พลังของปัจเจกบุคคล พลังของกลุ่ม-องค์กร พลังของครอบครัว และพลังของชุมชน ซึ่งแท้ที่จริงแล้ว สิ่งเหล่านี้ไม่ได้ลอยมาจากที่ไหน แต่เป็นพลังที่มีอยู่แล้วในตัวคนแต่ละคน และในชุมชนที่มีความเชื่อมโยงกัน เพียงแต่อาศัยเงื่อนไขของการจัดการ การจัดกระบวนการที่ถูกต้อง การสร้างความตระหนักรู้ในระดับจิตสำนึก และการทำให้เกิดการเสริมพลังซึ่งกันและกันในทิศทางที่ถูกต้อง หรือการแปรพลังเชิงบวกให้กลายเป็นพลังร่วม (collective action) หรือพลังทวีคูณ (synergy) จนนำไปสู่การเขยื้อนภูเขาแห่งความยากลำบากหรือปัญหาต่างๆ ที่เผชิญอยู่ร่วมกันมาเป็นเวลานาน และดูเหมือนไร้ทางออก ให้เกิดเป็นจริงได้

การเสริมพลังอำนาจเชิงบวกของชุมชนหรือชานา ด้วยกระบวนการทัศน์ใหม่ ที่สนใจปัญหาและการแก้ไข ปัญหาของชุมชน หรือกลุ่มคนที่เสียเปรียบในสังคมเป็นหลัก หรือเป็นแกนแกน จนนำไปสู่ภูมิปัญญา หรือความรู้บนฐานของการปฏิบัติ (practice-based knowledge) ที่สามารถฟื้นคืนสภาพความเป็นอยู่ที่ดี ผู้คนมีความสุข เกิดความสำเร็จที่สร้างมากับมือตนเองได้เพิ่มมากขึ้น (ถึงแม้จะยังมีความแตกต่างกันในระดับความสำเร็จ ไม่ว่าจะเป็นในระดับปัจเจกบุคคล ระดับครัวเรือน ระดับหมู่บ้าน หรือในระดับตำบล ก็ตาม) แต่ก็นับเป็นคุณูปการของการผสมผสานหรือการบูรณาการแนวคิดและทฤษฎีต่างๆ เข้าด้วยกันบนฐานของการเรียนรู้และการเก็บเกี่ยวข้อมูลเชิงประจักษ์ที่เกิดขึ้นอย่างมากมายท่ามกลางการขับเคลื่อน/การทำงาน ไม่ว่าจะเป็แนวคิดและทฤษฎีผู้กระทำการ-โครงสร้าง (Actor-Structure Interaction) แนวคิดการพัฒนาโดยมีประชาชนเป็นผู้นำ (people-led development) แนวคิดการทำให้การพัฒนาหรือการสร้างความรู้กลายเป็นเรื่องของประชาชน หรือคนในท้องถิ่น (the indigenization of development and knowledge) แนวคิดเรื่องอำนาจและความรู้ แนวคิดและทฤษฎีที่ว่าด้วยเรื่องทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม ทฤษฎีแห่งการปฏิบัติ แนวคิดและทฤษฎีการกระทำการเชิงการสื่อสาร ฯลฯ

ผู้เขียนเห็นว่า ตามที่อริสโตเติล ปิแอร์ บูดิเยร์ มิเชล ฟูโก้ เจอร์เก้น ฮาเบอร์มาส และเบ็นท์ ฟูเบียร์ ได้กล่าวไว้ข้างต้น ช่างเป็นสิ่งที่มีความประสานสอดคล้องกันกับหลักปรัชญาของศาสนาพุทธ ที่ว่าด้วย การรู้แจ้ง เห็นจริงบนฐานของการปฏิบัติ หรือการภาวนา (ภาวนามยปัญญา) การเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในการวิจัย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การวิจัยเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตของคนในสังคมให้สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุขมากขึ้น นั้น น่าจะเป็นการวิจัยแนวใหม่ที่หันมาเน้นไปที่การปฏิบัติหรือการกระทำต่าง ๆ ให้มากขึ้น (practice or action-based research) ซึ่งสิ่งนี้ น่าจะช่วยทำให้วงการสังคมศาสตร์ในประเทศไทย มีคุณูปการหรือมีความหมายต่อการทำให้สังคมมนุษย์มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น หรือมีบทบาทมากขึ้น

เนื่องจากประเทศไทยเรา เป็นประเทศที่ยังมีกลุ่มผู้คนที่เสียเปรียบ ประสบกับภาวะยากลำบากในการดำรงชีวิตในสังคมของเราอีกเป็นจำนวนมาก และมีความแตกต่างหลากหลายของลักษณะปัญหา ที่ยังคงกระจุกกระจายกันอยู่ทั่วไปในทุกหัวระแหงของสังคม และจุดนี้เองที่ทำให้สังคมไทยยังขาดความสันติสุข ปัจจุบัน คนมีความเครียด และพร้อมจะฆ่าตัวตาย หรือฆ่าฟันกันตายได้ตลอดเวลา (ท่านสามารถอ่าน และ/หรือประมวล-วิเคราะห์-สังเคราะห์ข้อมูลดังกล่าวได้จากข่าวสารในแต่ละวัน -daily life or daily activities ด้วยวิธีการแบบ Ethnomethodology) (Garfinkel, 1967)

บทความนี้จึงน่าจะเป็นส่วนหนึ่งของการทำให้ผู้อ่าน หรือผู้เกี่ยวข้องเกิดแรงบันดาลใจในการมุ่งเน้นไปที่การแสวงหาหนทางในการแก้ไขปัญหาที่สังคมของเราเผชิญอยู่ร่วมกันบนฐานของการปฏิบัติและการเรียนรู้ หรือการสร้างความรู้จากการปฏิบัติ และการวิจัยตัวตนและความรู้สึกของแต่ละคนให้มากขึ้น ก่อนที่เราจะก้าวไปวิจัยคนอื่น ๆ หรือปัญหาของสังคม เพราะผู้เขียนก็ได้วิจัยตัวตนและงานของตนในช่วงที่ผ่านมา มาจน พบว่า เราในฐานะนักวิจัย แท้ที่จริง ก็คือ ผู้กระทำการ (Actor) ที่สามารถสร้างผลสะท้อนในเชิงโครงสร้างของสังคมบนฐานของความรู้ได้มากพอสมควรทีเดียว

กิตติกรรมประกาศ

ผู้เขียนขอขอบคุณทีมงานโครงการฯ ทุกท่าน ได้แก่ เต๋นชัย ดอกพอง (เภสัชกร โรงพยาบาลชุมชนศรีสะเกษ) อารี บุตรสอน (นักวิชาการสาธารณสุขอำเภออุษาคเนย์) มารศรี ยกเต็ง (นักวิจัยอิสระ) ปกรณ์ สุวรรณประภา (วิทยากรกระบวนการ) จิตรานนท์ นนทเบญจวรรณ (ผู้ช่วยนักวิจัยโครงการ) วีรญา เดชเฟื่อง (ผู้ช่วยนักวิจัยโครงการ) และศิริอาภา อร่ามเรือง (เลขานุการ/ประสานงาน) นอกจากนี้ผู้เขียนขอขอบคุณปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชน และประชาชนในอำเภออุษาคเนย์ทุกท่านที่เข้ามาร่วมขบวนการขับเคลื่อน เพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิต โดยการเปลี่ยนแปลงตนเอง จนเกิดความสำเร็จที่น่าชื่นชม

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- ชาย โปธิธิตา. (2553). *กระบวนการทัศน์กับการแสวงหาความรู้ทางสังคม*. เอกสารประกอบการประชุมปฏิบัติการเรื่อง “จินตนาการใหม่ทางสังคมวิทยา เพื่อรับมือกับความเสี่ยงทางสังคมชนิดใหม่”, จัดโดย สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ร่วมกับคณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ ณ โรงแรมรอยัลริเวอร์กรุงเทพมหานคร, วันที่ 2 สิงหาคม 2553. (เอกสารอัดสำเนา).
- เชษฐา พวงหัตถ์ (มปป.) *Structure - Agency: โครงสร้าง - ผู้กระทำกร*. คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติสาขาสังคมวิทยา สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- เด่นชัย ดอกพองและสุพิศ วงษ์ปลั่ง. (2553). *แบบสรุปประเมินโครงการ: โครงการเครือข่ายชานาสุขภาพดีด้วยวิธีการลดการใช้ปุ๋ยเคมีและสารฆ่าแมลง อำเภออุซันต์ ศรีสะเกษ*. เอกสารได้รับมาในรูปแบบ electronic files.
- เบน แอนเดอร์สัน. (2553). แปลโดย ภัคดี วีระภัสพงษ์. *ทำไมบทบาทของปัญญาชนสาธารณะจึงเสื่อมถอยลง?* เอกสารประกอบการประชุมปฏิบัติการเรื่อง “จินตนาการใหม่ทางสังคมวิทยา เพื่อรับมือกับความเสี่ยงทางสังคมชนิดใหม่”. จัดโดยสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ร่วมกับ คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ, ณ โรงแรมรอยัลริเวอร์, กรุงเทพมหานคร, วันที่ 2 สิงหาคม 2553. (เอกสารอัดสำเนา).
- พิกุล สิทธิประเสริฐกุล และวีรบูรณ์ วิสารทสกุล. (แปล). (2546). *แผนที่ผลลัพธ์: เครื่องมือสร้างการเรียนรู้และการสะท้อนกลับในแผนงานพัฒนา*. ใน อรรถ อัจฉา (บรรณาธิการ), *โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เดือนตุลา.
- _____. (แปล). (2547). *แผนที่ผลลัพธ์: เครื่องมือสร้างการเรียนรู้และการสะท้อนกลับในแผนงานพัฒนา*. ใน อรรถ อัจฉา (บรรณาธิการ), *โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เดือนตุลา.
- พัฒนา กิติอาษา. (2546). *ท้องถิ่นนิยม: การทบทวนทฤษฎีและกรอบแนวคิด*. กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติสาขาสังคมวิทยา สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- อรรถ อัจฉา. (แปล). (2546). *พื้นสังคมศาสตร์: ทำไมการวิจัยทางสังคมจึงล้มเหลว และจะทำให้ประสบผลสำเร็จได้อย่างไร?* นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล และสำนักพิมพ์คบไฟ.
- _____. (2549). *การประเมินผลเพื่อสร้างเสริมพลังอำนาจ: ทางออกที่ท้าทาย*. นครปฐม : สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุขและสถาบันวิจัยประชากรและสังคม.
- _____. (2550). *การประเมินผลเพื่อสร้างเสริมพลังอำนาจ: ทางออกที่ท้าทาย*. นครปฐม : สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุขและสถาบันวิจัยประชากรและสังคม.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2553). *พื้นที่ความรู้และกลไกเชิงซ้อนในจินตนาการใหม่ของสังคมเปลี่ยนผ่าน*. เอกสารประกอบการประชุมปฏิบัติการเรื่อง “จินตนาการใหม่ทางสังคมวิทยา เพื่อรับมือกับความเสี่ยงทางสังคมชนิดใหม่”. จัดโดย สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ร่วมกับ คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ, ณ โรงแรมรอยัลริเวอร์, กรุงเทพมหานคร วันที่ 2 สิงหาคม 2553. (เอกสารอัดสำเนา).

ภาษาอังกฤษ

- Bacon, F. (1623). Francis Bacon. Retrieved 12 March 2011: http://en.wikipedia.org/wiki/Francis_Bacon.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. London: Cambridge University Press.
- Brohman, J. (1996). *Popular Development: Rethinking The Theory and Practice of Development*. Oxford England and Cambridge, Mass.: Wiley - Blackwell.
- Earl, S., Carden, F., & Smutylo, T. (2004). *Outcome Mapping: Building Learning and Reflection into Development Programs*. Ottawa: International Development Research Centre.
- Fetterman, D.M., S. Kaftarian & Wandersman, A. (Eds.), (1996) *Empowerment Evaluation: Knowledge and tools for self - assessment and accountability*. Thousand Oaks, CA.: Sage Publications, Inc.

- _____. (2001) *Foundations of Empowerment Evaluation*. Thousand Oaks, CA.: Sage Publications, Inc.
- Flyvbjerg, B. (2001). *Making Social Science Matter: Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, M. (1980). Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972 - 1977. In C. Gordon, (Ed.), *Power/Knowledge : Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. Brighton: Harvester.
- _____. (1984). Space, Knowledge and Power. In P. Rabinow, P. (Ed.), *The Foucault Reader*. New York:Pantheon.
- Freire, P. (1970). *The Pedagogy of the Oppressed*. New York: The Continuum International Publishing Inc.
- _____. (1994). *Pedogogy of Hope: Reliving the Pedogogy of the Oppressed*. New York: Continuum International Publishing Inc.
- Friedmann, J. (1992). *Empowerment: The Politics of Alternative Development*. Cambridge: Blackwell.
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice - Hall.
- Giddens, A. (1976). *New Rules of Sociological Methods*. London: Hutchinson.
- _____. (1979). *Central Problems in Social Theory: Action, structure and contradiction in social analysis*. London: Hutchinson.
- _____. (1982). *Profiles and Critiques in Social Theory*. Berkeley: University of California Press.
- _____. (1984). *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- _____. (1997). *Sociology*. Cambridge: Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd.
- Gran, G. (1983). *Development by People: Citizen Construction of a Just World*. New York: Praeger.
- Habermas, J. (1972). *Knowledge and Human Interests*. Boston: Beacon Press.
- _____. (1984) *The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1987a.) *The Theory of Communicative Action. Vol. 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*. Boston: Beacon Press.
- Held, D. (1989). *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*. Cambridge: Polity Press.
- Martinussen, J. (1997). *Society, State and Market: A Guide To Competing Theories of Development*. London and New York: Zed Books Ltd.
- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- _____. (ed.) (2002). *Democracy in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York: Oxford University Press.
- Wallerstein, N. (1992). Powerless, empowerment and health: Implications for health promotion programs. *American Journal of Health Promotion*, 6 (3): 197 - 205.
- _____. (1993). Empowerment and health: The theory and practice of community change. *Community Development Journal*, 28 (3): 218 - 227.
- Zimmerman, M., & Rappaport, J. (1988). Citizen participation, perceived control, and psychological empowerment. *American Journal of Community Psychology*, 16: 725 - 750.
- _____. (1990a). Toward a theory of learned hopefulness: A structural model analysis of participation and empowerment. *Journal of Research in Personality*, 24: 71 - 86.
- _____. (1990b). Taking aim at empowerment research: On the distinction between individual and psychological conceptions. *American Journal of Community Psychology*, 18: 169 - 177.
- Zimmerman, M., Israel, B., Schulz, A., & Checkoway, B. (1992). Further explorations in empowerment theory: An empirical analysis of psychological empowerment. *American Journal of Community Psychology*, 20 (6): 707 - 72